

УДК 811.161.2'367

DOI 10.31494/2412-933X-2019-1-9-192-199

FUNCTIONAL PERSPECTIVE OF THE EXPLANATORY TEXT SEGMENT

ФУНКЦІЙНА ПЕРСПЕКТИВА ПОЯСНЮВАЛЬНОГО ТЕКСТОВОГО ВІДРІЗКА

SVITLANA HLAZOVA,

Candidate of Philological Sciences,
Associate Professor

<https://orcid.org/0000-0001-8984-6923>
svetglazova@gmail.com

*Berdiansk State Pedagogical
University*
✉ 4 Schmidta St.,
Berdiansk, Zaporizhzhia region,
71100

СВІТЛАНА ГЛАЗОВА,

кандидат філологічних наук,
доцент

*Бердянський державний
педагогічний університет*
✉ вул. Шмідта, 4
м. Бердянськ, Запорізька обл.,
71100

*Original manuscript received: August 17, 2019
Revised manuscript accepted: September 27, 2019*

ABSTRACT

Many scientists have addressed to the problem of the explanation and the explanatory structures of different levels. The reference exactly to the text segment, at the level of which the explanatory relation finds an expression, is based in the work on the position that the text is most closely approximated to the sentence among other syntactic units, therefore it is expedient to consider the defining features of inter-sentence relations in the text. In the article this approach allowed to trace the specifics of the text segment that is structured by the sentence explanatory relation, in particular the role of explanatory means of communication in the structuring of the text and the features of the combined parts.

The peculiarities of functioning of the explanation at the text level have been clarified, namely, the features of the text segment as the explanatory structure and the frequency of speakers' use of the explanation at the level of the complex syntactic unit have been determined, as well as the potential ability to form a certain opinion by means of the connection of several statements, which expand, specify, develop some meaning, the correlation of the content of the explanatory (second) component with the identical proportion of the explained in the analyzed constructions.

In this article it is proved that the signs of a text segment as an explanatory structure are such formal features as: the presence of explain and explanatory parts of the text segment, which either both, or one of them can be quite common; the presence of conjunctions that signal the nature of the relation of components; closeness of the structure. And the ability of the explanation to function at the level of more complex syntactic formations, which are the texts of various functional styles (fiction, journalistic, scientific, speech), opens to the author wide possibilities for a detailed linguistic presentation of information with the greatest consideration of the needs of the listener and his background knowledge on the path to understanding.

Key words: *explanatory text segment, clarifications, explanation, formal indexes of the explanatory connection, semantic relations.*

Розуміння мови як дихотомічного явища та потреби взаємопов'язаного дослідження рівнів утворення і функціонування синтаксичних одиниць має неабияке значення для з'ясування сутності й особливостей пояснення як мовного явища, що й зумовлює вивчення функціонування пояснювальних конструкцій і на рівні складного синтаксичного цілого, тексту. Звернення в роботі до функційної перспективи пояснювального текстового відрізка недостатньо вивчених пояснювальних конструкцій у мовленнєвому контексті свідчить про **актуальність** обраної теми.

Мета статті – з'ясувати особливості функціонування пояснення на рівні тексту. Мета дослідження **передбачає** визначення ознак текстового відрізка як пояснювальної конструкції та частотність використання мовцями пояснення на рівні складного синтаксичного цілого; а також потенційну здатність формувати певну думку за допомогою зв'язку декількох висловлень, які розгортають, уточнюють, розвивають якийсь смисл, співвіднесеність змісту пояснювального (другого) компонента з тотожною пропозицією пояснюваного в аналізованих конструкціях.

Методологічну основу дослідження становить розуміння пояснення як явища, формування й функціонування якого найбільшою мірою зумовлене комунікативно-прагматичними чинниками. **Методи дослідження** зумовлені його метою й завданнями. У статті використано метод функційного аналізу синтаксичних конструкцій, описовий і трансформаційний методи.

До проблеми пояснення та пояснювальних конструкцій різних рівнів зверталось багато вітчизняних і зарубіжних учених (Л. Булаховський, І. Вихованець, С. Дорошенко, А. Загнітко, Є. Загревський; О. Пешковський, М. Поспелов, В. Белошапкина, Л. Максимов, Н. Кірпічникова, М. Ляпон, І. Ойце, А. Прияткіна та ін.). Маючи значний теоретичний та практичний доробок у вивченні пояснювальних конструкцій, деякі питання недостатньо висвітлені. На сьогодні існує значна кількість визначень тексту, його стосунку до речення [Гальперин, 1981; Колшанский, 1984; Ляпон, 1986; Одинцов, 1980; Булыгина, 1969]. Найбільшого поширення набуває погляд, згідно з яким речення є будівельним матеріалом для тексту, а тому вивчення засобів зв'язку та відношень між реченнями в тексті визнається за перспективу дослідження тексту в мовознавчому аспекті [Ляпон, 1986; 89]. Так, А. Загнітко, досліджуючи текст як феномен лінгвістичної сфери й пропонуючи своє визначення тексту, пише: «Текст – це семантично цілісна синтаксична структура з відповідним загальним прагматичним завданням і спрямуванням, що складається з окремих синтаксичних компонентів (речень, складних синтаксичних цілих, надфразних едностей, розділів, частин тощо, оскільки на сьогодні термінологічне окреслення таких одиниць є недостатнім), поєднаних між собою граматичними, лексичними, стилістичними, логічними засобами. Таким чином, сам текст витворюється завдяки посиленій активізації... смислових відношень між реченнями і формуванню системи

спеціалізованих засобів їх об'єднання» [Загнітко, 2001; 476].

Аналіз засвідчує, що не завжди виваженим є ігнорування реченнєвих характеристик у прикладенні їх до аналізу тексту. Так, характеристика складносурядних речень за типом зв'язку на відкриті й закриті структури може бути екстрапольована й на дослідження тексту. Зокрема, це виявляється в тому, що використаний у тексті сполучник *тобто* та його аналоги сигналізують про викінченість якогось фрагменту тексту, про його закритість, і відкритий він може бути для подальшого розгортання тексту лише іншими засобами й відношеннями. Очевидно, на рівні мовленнєвої одиниці – тексту – при дослідженні його формально-синтаксичної специфіки є слухність вести мову про закритість і відкритість текстової структури. Так, єднальні сполучники підтримують континуальність наративного поля тексту, в той час як пояснювальні засоби не можуть бути використані в такій ролі. За ними вочевидь слід вбачати роль засобів дискретизації, сегментації змісту тексту на частини, смислові блоки, які за характером відношень відрізняються від тих блоків, котрі утворюються за рахунок, наприклад, єднальних чи розділово-перелічувальних сполучників, природі яких притаманною є відкритість зв'язку [Глазова, 2008; 300].

Для підтвердження цієї тези ілюстрацією може бути такий текст: *Відношення базових, опорних речень до залежних полягає в тому, що вони створюють ґрунт для цих речень, є вихідними для їх формування. І допоки нанизується одне за одним речення, що перебувають у контактних і дистантних, безпосередніх та опосередкованих зв'язках із якимось опорним реченням, усі вони залежать від нього, підпорядковані йому. (Але) Та, звичайно, це підпорядкування відмінне від підлеглості підрядних речень головному. Адже залежні, підпорядковані речення слугують і своєрідному продовженню, розвитку складу опорних речень, і роз'ясненню, аргументації їхнього змісту, прояву ставлення до висловлюваного і т.д. **Тобто** поряд із основним повідомленням у мовленні чи тексті з'являються інші, похідні від нього повідомлення, мета яких – краще донесення інформації, активний вплив на того, хто її сприймає, вияв авторського ставлення до повідомлюваного. (І) Це реальні факти комунікативного процесу: носії мови прагнуть ефективного, результативного спілкування, не можуть бути байдужими до того, про що йдеться (Із посібника), у якому сполучник і фактично відкриває шлях для розгортання авторської думки, а сполучник *тобто* завершує цей блок постпозитивним компонентом, оскільки реченнєва структура, яка починається вказівним займенником **це** завершує ще більший змістовий блок. Отже, має підґрунтя, виправдана специфікою поведіння пояснювального відношення в структурі тексту позиція, згідно з якою, говорити про пояснювальну конструкцію на рівні її репрезентації в тексті можна лише в таких термінах, як складне синтаксичне ціле, змістовий блок, надфразна єдність тощо, які, за А. П. Загнітком, є складовими цілісного тексту й більш пов'язані зі структурою речення в аспекті формальному, ніж власне текст.*

З урахуванням цього у роботі використовується поняття текстовий відрізок, яке близьке згаданим вище поняттям й вказує на

характер поведінки пояснювальних компонентів тексту, якими певним чином «відрізається» у той чи інший спосіб викінчений смисловий фрагмент більшої текстової єдності.

Як засвідчує аналіз текстів різних функціональних стилів, пояснювальні відношення досить часто реалізуються в найрізноманітніших текстах: художніх, публіцистичних, наукових, – та у розмовному мовленні [Глазова, 2008; 304]. Цей факт цілком закономірний: у прагненні бути зрозумілим мовцеві автор висловлення завжди намагається більш чітко висловлювати свою думку, шукати ті форми пояснення своєї позиції, які найбільш адекватно можуть представити його думку, донести до слухача бажану інформацію тощо. Така природа пояснення призводить до того, що під категорію пояснювальних складних конструкцій тексту зараховують найрізноманітніші види пояснення, що заважає визначенню специфічних рис пояснення як формально структурованого й семантично однорідного явища. За широкого розуміння поняття конструкції можна віднести будь-який фрагмент тексту. Так, у наступному текстовому відрізьку не можна обійти увагою той факт, що пояснювальна конструкція має деякі специфічні особливості, пов'язані зі змістом частин, у яких власне пояснювальне відношення набуває додаткових семантичних відтінків: *Людська культура через систему обрядових дійств є надбанням найкращого досвіду, що зафіксований у пам'яті людства, є критерієм оцінки людей різних вікових категорій через вияв їхньої емоційної сфери, емоційного стану як бажання до адаптаційної дії чи діяльності, як дарунок самовияву в загальносвітову скарбницю цінностей. **Тобто** фактор народження гуманної особистості можна розглядати через проблему соціалізації: залучення індивіда до осмислення й створення культурних цінностей за допомогою таких засобів обрядовості, як пісня, ритуал, персонаж, обряд, словодійство, ремесло, усна народна творчість тощо* (В. Стефанюк). Сполучник *тобто* можна замінити цілим рядом інших сполучникових і несполучникових засобів, які б могли виділяти якийсь відмінний смисл у тексті, ніж той, який реалізується автором за допомогою використаного сполучника. Зокрема на місце *тобто* можна підставити *тому, отже, у такий спосіб, унаслідок чого*. При цьому формальні показники пояснювального зв'язку, а саме сполучники, будуть виступати основним смислорозрізнявальним критерієм. У зв'язку з цим видається умотивованим провадити диференціацію різновидів пояснювальних конструкцій в межах текстових відрізків у спосіб, який апробований щодо складних речень. У подальших дослідженнях тексту в лінгвістичному аспекті такий підхід дозволив би більш систематизовано й категорійно означено провадити аналіз того чи іншого текстового утворення з точки зору його будови й значення. Особливості текстового відрізька як пояснювальної конструкції варто аналізувати на рівні базового семантичного відношення пояснення, яке представлено в складному реченні як тотожність змісту компонентів,

хоча, ще раз слід наголосити, пояснювальні конструкції на рівні тексту характеризує вся та різноманітність відношень, яка спостерігається в складному реченні.

Однією з визначальних рис побутування пояснювальних відношень у текстовому відрізьку є те, що внаслідок поширеності першої частини, її потенційній здатності формувати певну думку за допомогою зв'язку декількох висловлень, які розгортають, уточнюють, розвивають якийсь смисл, співвіднесеність змісту пояснювального (другого) компоненту з тотожною пропозицією пояснюваного може бути встановлена лише на підставі аналізу всієї сукупності пропозицій першої частини. Так, наприклад, у текстовому відрізьку *Кореферентність як відношення до спільного референта не слід розуміти як лексичну тотожність. Водночас не варто забувати, що лексичне значення слова є виразником референтивного, денотативного значення, тому слова з різними лексичним значенням також не можна вважати кореферентними. Наприклад, «місто», «Чернівці», «гори» і «Карпати», «хлопець» і «брат». Так само лексичні синоніми типу гарна, вродлива, чарівна, чудова та ін. не є кореферентними засобами, оскільки вони розрізняються «понятійними смислами», що виражаються різними лексичними значеннями. Тобто явище кореферентності хоч і близьке до поняття синонімії, все ж не тотожне з ним. Воно виявляється лише в синтаксисі, у структурі речення, де співвідносні спільнокореневі лексеми, займають відповідну синтаксичну позицію (Н. Гуйванюк) тотожність змісту пояснювального компонента з пояснюваним може бути встановлена лише шляхом згортання ланцюга інших відношень між пропозиціями до того етапу, коли постає очевидна доречність використаного мовцем засобу зв'язку *тобто*, а відтак і виражених у такий спосіб пояснювальних відношень, пор.: *Кореферентність як відношення до спільного референта не лексична тотожність* → слова з різними лексичним значенням також не кореферентні → лексичні синоніми не є кореферентними засобами. **Тобто** явище кореферентності не тотожне з поняттям синонімії. Використання такої процедури показує, що остання пропозиція *лексичні синоніми не є кореферентними засобами* тотожна змістові пропозиції *явище кореферентності не тотожне з поняттям синонімії*, але їхня рівнозначність виявляється лише як сума додаткової інформації, почерпнутої з попереднього контексту. Пропозиція, яка йде після сполучника *тобто*, за змістом є ніби узагальненням, яке співвідноситься з пояснюваним змістом першої частини як ціле з частковим. Однак таке твердження можливе лише поза контекстом. У відрізьку реалізується потенція необхідної тотожності компонентів. Так, певні мисленнєві процедури, які на матеріалі речення можна представити у такий спосіб: *лексичні синоніми не є кореферентними засобами* = (лексичні синоніми – слова, що розрізняються «понятійними смислами», які виражаються різними лексичними значеннями = поняття синонімії) + (не є = не тотожне) + (кореферентність як відношення до спільного референта = явище кореферентності) = поняття синонімії не тотожне явищу*

корелативності – дозволяють автору висловлення встановити між компонентами пояснювальний сполучник, який підказує читачеві потенційні відношення попереднього висловлення й наступного як пояснювальні.

Розповсюдженням є і протилежне співвідношення розмірів частин пояснювального текстового відрізка – перший компонент подає інформацію сконденсовано, а другий більш детально. Досить часто таку реалізацію пояснення можна спостерігати в текстах документів, де пояснюваний компонент за своїм змістом і синтаксичним оформленням складає завершене ціле, однак у пояснювальному компоненті для більшої зрозумілості тлумачаться певні положення, напр.: *Формування Фонду здійснюється у порядку та розмірах, передбачених чинним законодавством, а його використання – за тими кодами економічної класифікації видатків, які відповідають їх економічній сутності. Тобто, Фонд Соціальної допомоги студентам, аспірантам та докторантам вищих навчальних закладів формується у розмірі 10 відсотків від суми стипендіального фонду, однак у кошторисах видатки на виплату стипендії та матеріальної допомоги студентам, учням, аспірантам, докторантам повинні бути заплановані за кодом 1342, а преміювання студентів, аспірантів та докторантів, організація їх оздоровлення – за кодом 1343 «Інші поточні трансферти населенню» (Із листа ДКУ №07-04/755-4262 від 11.06.2001 року). Варто зазначити, що текстові відрізки такого зразка можуть бути кваліфіковані як уточнення, а не власне пояснення. Насправді, такої кваліфікації суперечить функціональна (жанрова) специфіка тексту (офіційний документ), яка передбачає рівноцінність змісту частин, а відтак і тотожність. У разі, якщо за подібною схемою будується текстовий відрізок в інших жанрах будь-якого стилю, то можна говорити про семантику пояснення, уточнення чи узагальнення лише з огляду на сукупність факторів: характер сполучникового засобу, зміст частин (можливість підведення їх до спільного змісту), мета, використання другого компонента (проілюструвати, підсумувати чи проінтерпретувати весь зміст першої частини).*

Частотність використання мовцями пояснення на рівні складного синтаксичного цілого дає підстави стверджувати, що така структурно-синтаксична реалізація пояснювальних відношень є типовою в комунікації [Глазова, 2008; 310]. Основними чинниками, які сприяють оформленню пояснення в текстових відрізках, є структурний (значна поширеність пояснюваної та/або пояснювальної частин, а відтак можливість виникнення конструктивного й смислового перенавантаження конструкції-речення) та комунікативний (прагнення реструктуризувати фрагмент інформації відповідно до комунікативної мети для досягнення успіху в комунікації).

Отже, ознаками текстового відрізка як пояснювальної конструкції можна вважати такі формальні ознаки, як:

1) наявність пояснюваної й пояснювальної частин текстового відрізка, які або обидва, або ж один із них можуть бути досить

поширеними;

2) наявність сполучникових засобів, які сигналізують про характер відношення компонентів;

3) закритість структури (функціонування як текстового відрізка).

Дійсно, здатність пояснення функціувати на рівні тексту відкриває перед автором широкі можливості до деталізованого мовного подання інформації із якнайбільшим урахуванням потреб слухача та його фонових знань на шляху до порозуміння. Пояснювальний текстовий відрізок як лінгвальна структура є зразком прояву комунікативного принципу «турботи» автора про адресата.

Література

1. Булыгина Т. В. О границах между сложной единицей и сочетанием единиц. *Единицы разных уровней грамматического строя языка и их взаимодействие*. М.: Наука, 1969. С. 208 – 272.
2. Вихованець І. Р. Семантико-синтаксична структура речення. К.: Наукова думка, 1982. 219 с.
3. Гальперин И. Р. Текст как объект лингвистического исследования. М., 1981. 139 с.
4. Глазова С. М. Пояснювально-ототожнювальні конструкції в українській мові: семантика, граматики, прагматика. *Verba Magistri: Мовознавство. Літературознавство. Журналістикознавство. Педагогіка. Методика*: збірник наукових праць, присвячений ювілею доктора філологічних наук, професора С. В. Ломакович / за заг. ред. В. Н. Терещенко та П. Б. Ткач. Х., 2008. С. 298–312.
5. Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови: синтаксис: Монографія. Донецьк: ДонУ, 2001. 662 с.
6. Колшанский Г. В. Коммуникативная функция и структура языка. М.: Наука, 1984. 175 с.
7. Ляпон М. В. Смысловая структура сложного предложения и текст. К типологии внутритекстовых отношений. М.: Наука, 1986. 200 с.
8. Одинцов В. В. Стилистика текста. М.: Высш. шк., 1980. 211 с.
9. Ойце І. М. Сложные предложения с пояснением в современном русском языке : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук. М., 1965. 18 с.

References

1. Bulygina, T. (1969). *O granitsakh mezhdru slozhnoy edinitsey i sochetaniem edinits* [On the boundaries between a complex unit and a combination of units], *Yedinitsy raznykh urovney grammaticheskogo stroya yazyka i ikh vzaimodeystvie* [Units of different levels of grammatical structure of the language and their interaction], Moskva: Nauka, 208–272 [in Russian].
2. Vykhovanets, I. (1982). *Semantiko-syntaksychna struktura rechennia* [The Syntactic and Semantic Structure of Sentences]. Kyiv : Naukova dumka [in Ukrainian].
3. Galperin, I. (1981). *Tekst kak obekt lingvisticheskogo issledovaniya* [Text as an object of linguistic research]. Moskva [in Russian].
4. Hlazova, S. (2008). *Poiasniuvально-ototozhniuvalni konstruktsii vukrainskii movi: semantika, hramatyka, prahmatyka* [Explanatory-identifying constructions in the Ukrainian language: semantics, grammar, pragmatics], *Verba Magistri: Movoznavstvo. Literaturознаvstvo. Zhurnalistykoznavstvo. Pedagogika. Metodyka: zbirnyk naukovykh prats, prysviachenyi yuvileiu doktora filolohichnykh nauk, profesora S.V. Lomakovych* [Verba Magistri: Linguistics. Literary studies. Journalism. Pedagogy. Methodology: a collection of scientific works devoted to the jubilee of the doctor of philological sciences, professor S.V. Lomakovich]. Kharkiv, 298–312 [in Ukrainian].
5. Zahnitko, A. (2001). *Teoretychna hramatyka ukrainskoi movy: syntaksys: Monohrafiia* [Theoretical grammar of the Ukrainian language: syntax: Monograph].

Donetsk: DonNU [in Ukrainian].

6. Kolshanskiy, G. (1984). *Komunikativnaya funktsiya i struktura yazyka* [The communicative function and structure of the language]. Moskva: Nauka [in Russian].

7. Lyapon, M. (1986). *Smyslovaya struktura slozhnogo predlozheniya i tekst. K tipologii vnutritekstovyykh otnosheniy* [The semantic structure of a complex sentence and text. The typology of interstellar relations]. Moskva: Nauka [in Russian].

8. Odintsov, V. (1980). *Stilistika teksta* [Stylistics of the text]. Moskva: Vyssh. shk. [in Russian].

9. Oitse, I. (1965). *Slozhnyie predlozheniia s poiasneniiem v sovremennom russkom yazyke*. Cand. Diss. [Complicated Sentences with Explanations in the Modern Russian Language]. Moskva [in Russian].

АНОТАЦІЯ

До проблеми пояснення та пояснювальних конструкцій різних рівнів зверталося багато вчених. Звернення саме до текстового відрізка, на рівні якого знаходить вираження пояснювальне відношення, у роботі ґрунтується на позиції, що текст з помірних синтаксичних одиниць найбільшою мірою наближений до речення, тому доцільно розглянути визначальні ознаки міжреченневих відношень у тексті. Такий підхід дозволив простежити у статті специфіку текстового відрізка, структурованого реченневим пояснювальним відношенням, зокрема роль пояснювальних засобів зв'язку в структуруванні тексту, особливості поєднуваних частин.

З'ясовано особливості функціонування пояснення на рівні тексту, а саме визначено ознаки текстового відрізка як пояснювальної конструкції та частотність використання мовцями пояснення на рівні складного синтаксичного цілого, а також потенційну здатність формувати певну думку за допомогою зв'язку декількох висловлень, які розгортають, уточнюють, розвивають якийсь смисл, співвіднесеність змісту пояснювального (другого) компонента з тождною пропозицією пояснюваного в аналізованих конструкціях.

У даній статті доведено, що ознаками текстового відрізка як пояснювальної конструкції є такі формальні ознаки, як: наявність пояснюваної й пояснювальної частин текстового відрізка, які або обидва, або ж один із них можуть бути досить поширеними; наявність сполучникових засобів, які сигналізують про характер відношення компонентів; закритість структури. А здатність пояснення функціювати на рівні складніших синтаксичних утворень – текстів різних функціональних стилів (художньому, публіцистичному, науковому, розмовному мовленні) – відкриває перед автором широкі можливості до деталізованого мовного подання інформації із якнайбільшим урахуванням потреб слухача та його фонових знань на шляху до порозуміння.

Ключові слова: пояснювальний текстовий відрізок, уточнення, власне пояснення, функціонування, формальні показники пояснювального зв'язку, семантичні відношення.